

הציונות כפעולת הטייה – יהודי גרמניה והמהגרים היהודים מן המזרח

בראשית הציונות המעשית, זו שהובילה בסוף המאה הי"ט מאמונה בלאומיות היהודית אל ארץ ישראל ממש, נצבו – לבד מן הכמיהה הדתית לארץ האבות – האילוצים הדמוגרפיים והפוליטיים שהעיקו על יהודי מזרח אירופה. ככל שמדובר במה שקרה בגבולות האימפריה הרוסית, אין בקביעה זו משום רכותא: בלא הפרץ האנטישמי לאחר רצח אלכסנדר השני לא הייתה "העלייה הראשונה" מגיעה לידי מימוש. אלא שאת הציונות "ארגנו" במרכז אירופה. גם שם היה מקום מרכזי לאילוצים הדמוגרפיים והפוליטיים, אולם באופן שונה. פירושם המעשי של האילוצים הללו במזרח אירופה היה הגירה מערבה, אל מעבר לגבול הרוסי; והגירה זו היא שיצרה אילוץ פוליטי וחברתי, אשר הניע את החברה שבאה כך במגע עם בעיית היהודים להציע את הציונות המעשית כפתרון. רוצה לומר, ההגירה היהודית מערבה לתוך מרכז אירופה, או דרכה, הייתה מן המניעים העיקריים להתעוררות הרעיון הציוני והמעשה הציוני במרכז אירופה. זאת, כחלק מן התגובה הכוללת של יהדות מרכז אירופה לצרת יהודי מזרח אירופה ולסכנה המשתמעת ממנה ליהודי מרכז אירופה. ניתן לאמת קביעה זו על ידי מעקב אחר תגובתם של יהודי גרמניה במחצית הראשונה של העשור האחרון של המאה הי"ט לצרת היהודים ולזרם ההגירה מהמזרח.

נקודת המוצא לעיון זה תהיה שנת 1891 ולא שנת 1882. דומה שאין לחלוק על כך, שתגובה פעילה ומסיבית לצרת היהודים ולזרם ההגירה, המתבטאת בין השאר גם בתמיכה במעשה הציוני, אנו מוצאים בקרב יהודי גרמניה משעה זו דווקא ולא קודם לכן. לא רק משום שבשנה זו החמירה הבעיה מבחינה כמותית או "אובייקטיבית", אלא לא מעט גם בשל התפתחויות ייחודיות בפוליטיקה הגרמנית ובחברה היהודית-גרמנית שהתרחשו דווקא אז. ואלה הן:

שנת 1891 הייתה אחת הצמתים בהיסטוריה הגרמנית שגררו, בין השאר, גם שינוי ברפואי החיים היהודיים-גרמניים. זוהי תחילתה של "התקופה החדשה" (Neue Era), שבה היה לה לגרמניה (מאז 1888) קיסר חדש, הלא הוא וילהלם השני, וקנצלר חדש (מאז 1890) – קפריבי (Caprivi), שהחליף את ביסמרק. בעקבות פיטורי ביסמרק וכיטול החוקים נגד הסוציאליסטים, התחזקו מפלגות השמאל בבחירות שנערכו באותה שנה. הסוציאליסטים זכו כמעט לחמישית מן הקולות, והליברלים השמאליים זכו כמעט לאותו מספר. במקביל, נחלצו השמרנים והאנטישמים למתקפה. בשנת 1891 נכנסה פסקה אנטישמית לתכנית המפלגה הגרמנית השמרנית, בעוד המפלגות

האנטישמיות המובהקת מנסות להיחלץ מן הפילוגים והמשכרים שנקלעו אליהם בוועידתם בעיר בוכום (1889). בוועידה זו נכחו מרבית הפעילים והתעמלנים שלהם: הכומר האוונגלי שטקר (Stoecker), מנהיג האיכרים בקל (Bockel) והמורה אהלוררט (Ahlwart) היו הבולטים שביניהם. עבור היהודים בגרמניה הייתה זו מציאות שבישרה סיכויים וסיכונים חדשים. קפריבי החל במדיניות כלכלית חדשה, שנועדה לעודד בעיקר את התעשייה, וכרת הסכמי מכס חדשים עם אוסטריה ורוסיה – הסכמי "מדינה מוערפת", שאפשרו, בין השאר, הגירה כמעט חופשית מארצות אלה לגרמניה. מול מדיניותו הכלכלית של קפריבי התארגנו קבוצות לחץ של איכרים ובעלי קרקע. בגרמניה כולה החלה התארגנות מסוג חדש של אגודות פוליטיות (כמו איגוד האיכרים או האיגוד הפן-גרמני). גם היהודים נטלו חלק בהתארגנות החדשה: איגוד ההגנה מפני אנטישמיות בראשות היינריך ריקרט (Rickert) ממפלגת הליברלים השמאליים היה דוגמה לשיתוף פעולה חדש בין יהודים ולא-יהודים מול הגל החדש של האנטישמיות, אשר אחד משיאיו היה עלילת הדם שטפלו על יהודי העיר הריינית קסנטן (Xanten) בשנת 1891. לתוך סערה פנים-גרמנית זו השתלב גל ההגירה החדש של יהודים מן המזרח, ומתוכה מתבארת גם התגובה היהודית שעורר.

גרמניה הכירה גלים קודמים של הגירת יהודים מן המזרח. גל הגירה כזה היה ב-1868, בעקבות מגפת כולרה, בעת שיהודי הברית הצפון-גרמנית עמדו בפני חוק האמנציפציה הכללי. גל נוסף של מהגרים שהתיישבו בגרמניה או עברו דרכה היה ב-1882 בעקבות "הסופות בנגב" והגזרות הממשלתיות (תקנות מאי). בשני המקרים השתלב הרצון לעזור לאחים המדוכאים עם הרצון למנוע הצפה מזרח-אירופית בתוך גרמניה. הדימוי השלילי של יהודי המזרח היה מקובל על יהודי גרמניה עצמם והיה כלי משחק בידי האנטישמים גם ללא הגירה המונית. (דברי טרייצ'קה ב-1879 על "מוכרי המכנסיים היהודיים" הבאים מן המזרח ומציפים את גרמניה היו דוגמה בולטת לשימוש בדימוי המשפיל לצורכי התעמולה האנטישמית אז). התגובה היהודית המעורבת לגל החדש של המהגרים מן המזרח ב-1891 הייתה צפויה אפוא. בין היתר, זכתה ההצעה לנתב את המהגרים החדשים לארץ ישראל ל"רענון", למרות שהארגונים שתמכו אז ברעיון הציוני בגרמניה היו קיקיוניים¹. אולם, להקשר של שנת 1891 היו גם השלכות מיוחדות: יהודי גרמניה מצויים היו בתהליך של חיפוש הגדרה עצמית חדשה, שתוך זמן קצר הביא לייסוד הארגון

1. J. Wertheimer, *German Policy and Jewish Politics. The Absorption of East European Jews in Germany (1868-1914)*. Diss., Columbia University 1978 (להלן: Chapter 1,2; W.W. Kaplun-Kogan, *Die Jüdische Wanderbewegung der neuesten Zeit*, Bonn 1919; Z. Szaikowski, "The European Attitude to East-European Jewish Emigration 1891-1893", *Publications of the American-Jewish Historical Society*, 1951, pp. 127-160. כאשר לניתוב ההגירה לארץ ישראל, השווה: מ. אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל אביב תשל"א (להלן: אליאב).

החשוב, "האיגוד המרכזי של אורחים גרמנים בני דת משה". ההגירה מן המזרח הייתה יסוד חשוב בחיפוש הזהות העצמית הזאת, שהתנועעה בין שימת הדגש על אחדות היהודים לבין הדגשת הייחוד של יהודי גרמניה וגורל גרמניה בכלל. תהליך זה היה גם מקור ההתארגנות הציונית בגרמניה והפעילות לאומית היהודית. שנת 1891 היא אחד הצמתים המעניינים של ההיסטוריה היהודית, דווקא משום שניתן לבדוק מה אכן הניע קבוצה אחת של יהודים – יהודי גרמניה – בשעת עימות עם סביבתם הבלתי אמצעית מחד גיסא, ועם אפליה ורדיפות של אחיהם מעבר לגבול, מאידך. בראשית 1891, משהחלו הגזרות והגירושים ברוסיה, התפרסמה מעל דפי העיתון היהודי, Allgemeine Zeitung des Judenthums, קריאת "עזרו והצילו". היא הופנתה אל "גדולי היהודים" בעולם לעזור לאחיהם לאמונה ולגזע.² בנוסח הקריאה נקבעה קביעה שחשובה הייתה לקורא הרוסי כמו גם לקורא הגרמני – שאין היהודים "מורדים באומות", משמע אינם ניהיליסטים או מהפכנים. לקביעה זו היה מקום בגרמניה על רקע המאבק החריף ב-"Umsturz" (דהיינו, הסוציאל-דמוקרטיה) וחששן של משטרות גרמניה מפני אלמנטים סוציאליסטיים ומהפכניים בקרב המהגרים. כך, למשל, כונו היהודים בפי אחיהם "זרם של פרולטרים",³ וגם אם אין ההגדרה נכונה, היא מלמדת על הקשר המתבקש בין הגירה זו לסוציאליזם מהפכני. בשנה זו ואחריה שרר גם בקרב יהודי גרמניה עצמם החשש מפני היהודי המזרחי המהפכן, לא רק מפני היהודי המזרחי ה"שנורר", חסר התרבות. חשש זה מסביר היטב את הזהירות בטיפול ביהודים מן המזרח מעבר למה שנבע מכוח הזרות והנחשלות של יהודים אלה כפי שנתפסו בעיני יהודי גרמניה והמערב.

מדוע נחלצו היהודים בגרמניה לעשות מעשה? ראשית, כך חזרו והדגישו, משום שהממשלות לא היו מוכנות להפעיל לחץ על רוסיה שתפסיק את רדיפות היהודים, בטענה שהדבר "inopportun" מבחינה בינלאומית.⁴ אפילו "אנשים מהוגנים" הציעו שלא לעורר רעש מיותר. וגם ביטויי סימפטיה לא הועילו. (כך, למשל, טען אפילו העיתון השמרני-נוצרי הגרמני⁵ שרדיפת יהודי רוסיה ראויה לגינוי, כנראה משום שהרוסים רדפו גם גרמנים ברוסיה.) הממשלה הרוסית מצדה לא התכוונה לסגת ממדיניותה האנטי-יהודית, כפי שהעיד גירוש מוסקבה (28.3.1891), שהחל לאחר התחלת ההגירה המבוהלת. שנית, אי אפשר היה לצפות לאדישות מוחלטת של יהודי גרמניה והמערב לנוכח הרדיפות, ודאי שלא לנוכח התוצאה הממשית המדאיגה – הגירת המונים. משהייתה ההגירה למבול – נאלצה יהדות גרמניה, ששכנה באזור המערב מערבה, לאורך הגבול הרוסי, לנקוט צעדים. על אחת כמה וכמה על רקע

² "Unsere Lage", Allgemeine Zeitung des Judenthums (AZJ) (להלן: AZJ), Nr. 1, 1891
³ (להלן: כהן), Die Judenfrage und die Zukunft, Hamburg 1896, [Gustav G. Cohen],

p. 5

⁴ "Eine Erinnerung", AZJ, 15.5.1891

⁵ Kreuzzeitung, 25.5.1891

הדימוי שנלווה למהגרים. יתרה מזאת, מאז 1882 נלמד לקח קשה: מהגרים רבים מדי חזרו לאירופה.⁶ אם אי אפשר למנוע את ההגירה, ואם יש לחשוש מפני חלחול ההגירה לגרמניה עצמה, ואם יש חשש מבוסס מפני הגירה חזרה – הצורך לעטוק באופן שיטתי בהגירה נתבקש מאליו. יהדות גרמניה קבעה לפיכך את סדר העדיפויות. שלישית, לאחר הדיון הנוקב ברייכסטג ביוזמת האנטישמים⁷ על זכותם של יהודי גרמניה למלא משרות ממשלתיות, ומשהייתה עלילת קסנטן לעוברת,⁸ נצטיירה בעיית המהגרים כבעיה הראשונה במעלה עבור יהודי גרמניה, אולי משום שהייתה קשורה בהכרח בביטויי האנטישמיות הספציפיים הגרמניים. רק אז, ולא בראשית השנה, ואף לא מיד לאחר הגירוש ממוסקבה, החלה הפעילות המאורגנת. ועדה מיוחדת הוקמה ב-28.5.1891 (Russischen Juden) לצורך הטיפול בהגירה, וביוני התכנסו נציגים מכל גרמניה לאספה ראשונה לטיפול בנושא. מבחינה ארגונית הייתה זו משימה קשה ביותר: ועדות משנה מטעם הוועד המרכזי אמורות היו לפקח על הנעשה בגבולות עצמם, בעיקר בגבול השלזי והמזרח-פרוסי, שהיו פתוחים להגירה (להבדיל מהגבול הפולני). צריך היה לנתב את חציית הגבול בצורה הפחות מעוררת תשומת לב, ולעשות זאת במהירות, אף שלא היה פיקוח על מספר המהגרים ולא הייתה הערכה על מספרם של אלה שהתעתדו לעזוב את רוסיה.

על מניעיהם של המארגנים מעיד הוויכוח על המעבר בשרלוטנבורג. צומת רכבות זה, הסמוך לברלין, הפך ביולי 1891 לאבן שואבת למהגרים – כך לפחות העלו המספרים. "הוועדה המרכזית ליהודי רוסיה" חיפשה את הסיבה ומצאה: על תחנה זו הייתה אחראית הוועדה המקומית, אשר נתנה סיוע כלכלי ליהודים המגיעים לשם. לפי דיווחו של אחד מראשי הוועדה בברלין, Kommerzienrat גולדברגר,⁹ הגיעו בחודשים יולי-ספטמבר 35,000 יהודים לתחנה זו.¹⁰ הידיעה על העזרה הנדיבה התפשטה במהירות לרוסיה, כך סברו, ולכן גדל זרם ההגירה לשם. זאת בדיוק ביקשה הוועדה המרכזית למנוע. העניין הפך נושא לדיון ציבורי. העיתונות ערערה על ההנחה של הוועדה המרכזית. ייתכן שהסיבה הייתה פשוטה יותר – שרלוטנבורג סמוכה לברלין, ולכן היא מעוררת דאגה כה רבה בקרב יהודי ברלין, מחד גיסא, ומאידך גיסא היא תחנת מעבר הכרחית בדרך להמבורג. גם הסברה שהשמועה

6 "Die Auswanderung der russischen Juden", *AZJ*, 3.7.1891

7 ראה הערה 4 לעיל.

8 עלילת הרם בקסנטן, 29.6.1891. זו הייתה למאיץ של פעולת הוועדה, אף שלא הייתה מגורמי הקמתה בחודש הקודם.

9 "Die Delegierten-Versammlung", *AZJ*, 21.10.1891

10 העיתון "Selbstemancipation" דיווח ב-17.6.1891 (עמ' 4) על 55,000 מהגרים יהודים ועל 1,500 נוצרים שעברו דרך שרלוטנבורג עד 10.6.1891. לפי דיווחי הוועדה (ד"ח מס. 3) בסוף מרס 1892, היה סך המהגרים שהסתייעו בשירותיה מיוני עד דצמבר 1891 – 75,000 איש (ארכיון מדינת המבורג, Auswanderungsamt IIEIII P24).

התפשטה במהירות כה גדולה לעמקי רוסיה לא נראתה סבירה. בין כך ובין כך קיבלה הוועדה המקומית הוראה לחדול מן הסיוע הכלכלי למהגרים, והמספרים אמנם ירדו, הגם שאין לדעת אם בשל צעד זה. בעיתון "המגיד", שיצא במזרח פרוסיה, קרוב למקור ההגירה, לחמו בגל השמועות על עזרה למהגרים: "אל נא יבנו את מבצרי תקוותם על הוועדים האשכנזיים [...] כי ברוב הוועדים למשען הגולים – רק נשיאים ורוח וגשם אין". ובתוקף יתר פורסמה ההודעה: "אל תצאו ממנוסה [...] אל תהינו לבא הנה כי אין פה כל תמיכה ומשען."¹¹ מקרה נוסף של שמועה המגבירה הגירה היה קשור ברכישת ארגנטינה על ידי הברון הירש. כדי למנוע הגירה עקב כך, פנו אנשי הוועדה המרכזית ישירות לרבנים, לעיתונים ולקהילות ברוסיה.¹² הדרך בה החמיאו לעצמם מארגני מעבר יהודי המזרח בגרמניה במהלך השנה מעידה אף היא על מטרם. הם קבעו מדי פעם, כי ההגירה דרך הנמלים הגרמניים שטטיין, המבורג וברמן היא "חלקה".¹³ הן במליאה הראשונה של אספת הנציגים והן בשנייה, המלים חוזרות על עצמן: "ניתבנו הזרם בדרכים מסודרות (in geordnet) (Bahnen).¹⁴ הכוונה מודעת ומוגדרת – להעביר את היהודים הלאה, הרחק מגבולות גרמניה. על כוונה זו העיד מאוחר יותר בודנהיימר בתצהיר מפורט לממשלה הגרמנית – תצהיר ששיקף היטב את עמדות יהודי גרמניה ומערב אירופה.¹⁵ שתי פנים למדיניות ההגירה של יהודי גרמניה כלפי יהודי רוסיה. האחת – מדיניות הסלקציה של יהודים על הגבול הרוסי, והשנייה – בחירת ארץ היעד ("Endziel"). רק מי שגורש ממש נחשב ראוי לטיפול; המהגרים שהעידו על רדיפות ודחק בלבד לא נחשבו ראויים אוטומטית להגירה ולסיוע. אלה נתבקשו לשוב על עקביהם. זו הייתה המדיניות הממשלתית, הגם שבאופן רשמי לא הייתה מכוונת נגד יהודים בלבד,¹⁶ ומדיניות זו נקטו במפורש גם הוועדות היהודיות. שוב ושוב חזרו המארגנים על הכלל ההגיוני – לקח ההגירות הקודמות – לטפל אך ורק בצעירים, בבעלי מלאכה ובבעלי משפחות קטנות (fuer die Befoerderung tauglich) "רק הכשירים לקידום להגירה", כלשונם. זקנים וחולים נתבקשו "כמובן" לחזור על עקבותיהם, וכמוהם משפחות שמספר ילדיהם היה גדול משישה. ילדים בודדים ונשים בודדות זכו לטיפול רק אם היה קרוב משפחה שיקבלם בביתו. החשש שנערות

- 11 המגיד, 25, 25.6.1891; 26, 2.7.1891: "Zur russischen Auswanderung", *AZJ*, 21.8.1891
- 12 ראה דיווחו של גולדברגר, *AZJ*, 6.11.1891, וכן דו"ח מס' 3 של הוועדה (ראה הערה 10 לעיל), עמ' 2.
- 13 דיווח מברלין מה-26.7.1891, ראה *AZJ*, 31.7.1891 "Gemeindebote".
- 14 דיווח מברלין מה-4.7.1891, ראה שם, 10.7.1891.
- 15 Bodenheimer, n.d., Denkschrift: "Die russische Frage", *ibid.*, 28.8.1891
- 16 2-4, pp. ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A15/1/4.
- 17 "Zuruecktransportiert", *Selbstemancipation*, 1.6.1891. הקריאה לעזרה מבוססת על ההנחה, שהאינטרס של יהודי גרמניה הוא להרחיק את המהגרים מגרמניה.

יהודיות תצאנה לזנות, ובכך תשמשנה נשק לאנטישמים, היה גדול ביותר ומבוסס. באספה הכללית השנייה של נציגי קהילות גרמניה לעניין העזרה ליהודי רוסיה נאמר במפורש: "בממל ובגבול האוסטרי שלחנו חזרה, בלב כבוד אך ביד קשה, את כל האלמנטים [!] שאינם מתאימים במאת האחוזים (nicht vollkommen geeigneten Elemente repatriirt)".¹⁷

זעם רב נשפך על אותם מהגרים שהתחמקו מכין אצבעות המארגנים. אלה נקראו "שנוררים" ונחשבו לא רק כמי שאינם ראויים לעזרה, אלא כמחבלים ממש. נציג המבורג באותה אספה התגונן כנראה מפני התקפות רבות על שהוועדה שלו סייעה ל"שנוררים" רבים, והוא תבע ממתקיפיו לדרוש תמיד את מסמכי ההפניה של הוועדה ההמבורגית, ולא להסתמך על דברי ה"שנוררים" כי אכן הופנו על ידי הוועד ההמבורגי. אפילו אוהד של ממש של המהגרים כגוסטב כהן מתח לא מעט ביקורת על מהגרים אלה:

היו לנו גם ניסיונות מרים. שקרים וכזבים מחוכמים ביותר. אנשים שתפרו את כספם בתוך שקית קטנה ועשו את עצמם חסרי כול. מסחר בדרכונים ובכתובות באמריקה. גנבת כפות בארוחות שניתנו להם חינם בבתי התמחוי. ילדים שיצאו לדרך לבדם או אחרים חסרי ניסיון שרומו, ומקרים (אמנם נדירים) שבעל עזב את אישתו, או הורים את ילדיהם, בצרה.¹⁸

גם שלום עליכם מזכיר ב"מוטל בן פייסי החזן" סצנות שהיו שכיחות שם – בני זוג שהתקוטטו ברחוב והמשטרה נאלצה להתערב, או נער שגנב כעך מן השוק. על רקע ניסיון זה אפשר להבין גם את אופן ההתמודדות עם בעיית ההגירה של יהודים, ובכלל זה מגרמניה עצמה, מקץ כארבעים שנה, בשנות השלושים של המאה העשרים. אין כוונת דברים אלה למתוח ביקורת בדיעבד על מארגני ההגירה היהודים. בחישוב לטווח ארוך הייתה המדיניות מוצדקת: הברירה לא הייתה בדרך כלל בין מוות לחיים, ואילו הגירה לא-מבוקרת הייתה יוצרת קשיים הן עם הממשלה הגרמנית והן עם הממשלות בארצות קולטות ההגירה. דוגמה מובהקת לכך הייתה בעיית המחלות האפידמיות: מגפה הייתה מסכנת הן את המעבר בגרמניה והן את הקליטה מעבר לים. ואכן, למרות השגחה קפדנית, פרצה בהמבורג ב-1892 מגפת כולירה שיוחסה למהגרים היהודים, וזו איימה על תהליך ההגירה כולו ואף על יהודי המבורג וגרמניה.¹⁹ מכאן נקל להבין, כי מעבר לשיקולים המעשיים המיידיים קיים

17 ראה הערה 12 לעיל. ראה גם: "Ungeeignete Elemente", *Israelitisches Gemeinde-Blatt*, 31.7.1891, (מולחים ליר קלן). לעניין סחר הנשים ראה, למשל, ארכיון המדינה של המבורג, Robert Hessen, *Prostitution in Deutschland*, וכן: Auswanderungsamt II F 14, Bd. I 1910

18 כהן, עמ' 32 ואילך.

19 בנושא זה עסק לאחרונה ההיסטוריון האנגלי ריצ'רד אוונס. לעניין המגפה ראה ארכיון המדינה

היה שיקול נוסף – ההתמודדות עם הטענות האנטישמיות ועם האמנציפציה, שהתנדדה בגרמניה, כמו גם בארצות מערב אירופה, על חבל דק. הפן האחר של המדיניות כרוך היה בשאלה לאן? באין אפשרות לנעול את שערי "ארץ הבחירה" – גרמניה – צריך היה למצוא ארצות יעד. דבר אחד היה מוסכם עוד משנים קודמות: גרמניה וארצות מערב אירופה יהיו מחוץ לתחום. דוגמה אופיינית היא זו של יחיאל בריל, יהודי רוסי שהגיע לגרמניה בסופה של דרך ארוכה, והאמין לתומו שהצלת היהודים היא משימה שיש לעמוד בה בכל מחיר. בשנת 1882, סמוך ל"סופות בנגב", פרסם את קריאתו התמימה בעיתון "הלבנון", שיצא במיינץ: "לכל האומללים מאחינו ב"י ברוסיא שימהרו לבא לאשכנז, הם ונשיהם וטפם". התגובה הייתה מיידית: הרב להמן התקיף בעיתון *Israelit* (תאומו בשפה הגרמנית של "הלבנון") את הצעת בריל, והלה חזר בו מיד מן "העצה אשר יעץ להאומללים". מן הראוי לציין, שלמרות מדיניות זו של אי קליטה, נשארו בגרמניה ברור שלפני המלחמה העולמית הראשונה כ-70,000 מהגרים מן המזרח.²⁰

לא רק בגרמניה, כי אם בכל אירופה המערבית, נקבעה המדיניות: Europa bleibt als Endziel ausgeschlossen (אירופה כיעד הגירה נמצאת מחוץ לתחום).²¹ כדי למנוע הסתננות מהגרים, הערימו השלטונות קשיים גם על השימוש בנמלים כתחנות מעבר, והכבירו מאוד על מארגני ההגירה בגרמניה. רשויות ההגירה האנגליות היו תקיפות ביותר, ורק בקשיים מרובים ניתן היה לשלוח יהודים לנמלי אנגליה כתחנות מעבר לאמריקה. ובאשר ל"ארצות היבשת", נוצרו בעיות של פיקוח, כגון "השנוררים" שהתחמקו מוועדות היהודים, או אלה שהתחכמו ושלחו את מטלטליהם לצרפת קודם שקיבלו אישור להמשיך בדרכם לשם. ואילו מחוץ לאירופה לא היה המבחר גדול מדי. שלוש היו האלטרנטיבות: דרום אמריקה ומפעלו של הברון הירש, צפון אמריקה וארץ ישראל. הקולוניות של הירש נועדו לקבוצה מוגדרת ומוגבלת של מהגרים ולא להגירה המונית. נותרו אפוא רק שתי אלטרנטיבות של ממש. בשלב הראשון, עד אמצע שנת 1891, לא נחשבה הבררה "הפלסטינית". ספרות המחקר העוסקת ב"מבשרי הציונות" בגרמניה לפני שנות התשעים מעידה על הממדים האפסיים של ההגירה לארץ ישראל, ולמעשה מדובר היה כל העת בנייתוב ההגירה לארצות הברית. היו מי שהבינו ברוסיה כאילו תומכים יהודי גרמניה בהגירת היהודים הרוסים לאמריקה, בעוד יהודי צרפת ואנגליה מעדיפים את האלטרנטיבה הארצישראלית. אך לא כך היה. כך מעיד הסופר הנודע, אמיל פרנצוז (Franzos), שהיה המזכיר (Schriftfuehrer) של הוועדה המרכזית.²² השאלה "לאן" לוותה גם בשאלה "איך". המושג המעניין שהועלה בהקשר זה הוא

של המבורג, תיק הקרוי "צעדים נגד העברת מחלות אפירמיות כאמצעות מהגרים רוסיים",
Absch. II Lit. E IV, No. 9, Bd. 1

20. המגיד, 17, 3.5.1882: השווה ורטהיימר, עמ' 43 ואילך.

21. ריווח מברלין מה-21.10.1891, ראה AZJ, 23.10.1891 "Gemeindebote".

22. E. Franzos, "Die Kolonisationsfrage"; *ibid.*, 20.11.1891

הקולוניזציה: מדובר היה לא רק בהגירה ובפיזור היהודים הנודדים במקומות השונים, אלא בריכוזם ובייעולם. דובר אפוא על אלטרנטיבות שונות של קולוניזציה, וארץ ישראל נצטיירה דווקא כבלתי מתאימה למטרה זו. בדר"ח של פרנצוז נאמר: "אין צורך לומר מדוע איננו רוצים קולוניות בגרמניה, באוסטריה, בצרפת ובאנגליה," זאת על פי הכלל האומר, שיש לשלוח יהודים רק למקומות שבהם אין אנטישמיות, או לחילופין – למנוע יצירת קיבוצים יהודיים גדולים, שסופם תמיד אנטישמיות.²³ רעיונות סרק אחרים שהועלו כללו את ספרד, קמפניה שבאיטליה, קפריסין, אוסטרליה, קונגו וברזיל,²⁴ אך בסופו של דבר חזרו הממליצים העיקריים כולם לרעיון ההגירה לארצות הברית, תוך שהם מציגים גם את מגרעותיה של ארץ ישראל כאלטרנטיבה: ארץ ישראל אינה מתאימה כארץ התיישבות הן משום שאין פירמון, הן משום שהארמה יקרה, והן משום שיש בסוג זה של הגירה משום הודאה בלאומיות יהודית. אין ספק שהתקנות וההכוונה במדיניות הסלקציה בגבול הרוסי היו מונחות על ידי ידיעת "היעד הסופי", הלא הוא ארצות הברית. לו שקלו שליחת יהודים לארץ ישראל, לא היו הקריטריונים האלה חשובים כל כך.

ניתן אפוא לומר, כי העזרה של יהודי גרמניה לאחיהם במערב התמצתה בניתוב ההגירה של בעלי הסיכויים מרוסיה דרך נמלי גרמניה במהירות האפשרית לארצות הברית. כמוכן, אין להתעלם מן העזרה החומרית שניתנה – המזון, השיכון והביגוד (הנריכזן מדווח על בגדים שסופקו ל-3000 ילדים, 2000 נשים ו-1000 גברים תוך פחות מארבעה חודשים). יתרה מזאת, אם לקבל את עדותו של שמריהו לוי, תגובת יהודי גרמניה לצרת יהודי המזרח הייתה "נהדרת", ולא מאולצת בלבד.²⁵ זה המקום לשוב אל "ההקשר הציוני" של האירועים. ניכר היה היטב, שהאלטרנטיבה הארצישראלית, גם אם לא הייתה מעשית ופופולרית במיוחד, הייתה מדוברת ביותר החל משנת 1891. לא רק משום שהיה ברור שאי אפשר לנתב את כל ההגירה אך ורק מערבה, ולא רק משום שניסיונות הקולוניזציה החדשה החלו כבר בעשור הקודם, אלא משום ש-Endziel זה היה קשור בשינוי תודעתי שחל ביהדות גרמניה בעצם השנים הללו. הוא היה קשור בחיפוש המודעות העצמית ובמציאתה בלאומיות היהודית. שמריהו לוי הרחיק לכת וקבע, כי "אילו הייתה ארץ ישראל בימים ההם מרכז אפשרי להגירה, היינו יכולים לשכנע בקלות את הוועדה של יהודי גרמניה להסיט חלק מזרם ההגירה לכיוון זה."²⁶ רוצה לומר, עבור יהדות

23 שם. השווה להשקפתו של מוצקיין: *Selbstemancipation*, 2.11.1891

24 "Die Auswanderung der russischen Juden", *AZJ*, 3.7.1891. השווה: הליפת מכתבים
Tuch-Bodenheimer, אצ"מ A/15/III/6.

25 S. Levine, *Forward from Exile*, Philadelphia 1967, p. 279

26 שם, עמ' 280. בפברואר 1892 לא קיבלה האנייה "מסיליה", שנסעה דרך קושטא ליפו, אישור להוריד את המהגרים, ולכן המשיכה לארצות הברית. שם התגלתה מחלת הטיפוס בקרב 61 מהגרים. לא זו בלבד שהאירוע (שלא היה קשור בפעולת הניתוב של הוועד הגרמני) גרם לצעדים חמורים של שלטונות ההגירה של ארצות הברית נגד כל האניות שמהגרים יהודים

שאינה מחפשת רק דרך להיפטר מצרה, אלא לתרום גם להתאוששות לאומית יהודית, ארץ ישראל היא הזדמנות של ממש שאינה ממומשת רק בשל הנסיבות הבינלאומיות. נותרה השאלה, מה קדם למה: האם התעוררות הצורך בהגדרה מודרנית, אולי לאומית, ליהדות בגרמניה או הסחף מן המזרח. אולם גם ללא פתרון השאלה הזאת אפשר לומר במידת הזהירות הראויה, ששני גורמים אלה פעלו במשזור כדי להפיק את הפתרון הציוני בשעה זו וליצור את הרקע להתארגנות הפוליטית הקרויה "התנועה הציונית" תוך כחמש שנים.

השאלה, "מה יהיה על היהודים הרוסים" נשאלה עוד בראשית 1891 על ידי אנטישמי שהוציא חוברת בשם זה.²⁷ מפורסמות יותר החוברות שכתבו מקס בודנהיימר, אחד ממבשרי הציונות הגרמנית, ודימיטרוב (הוא יצחק טורוף, פעיל אגודת "עזרה") בהמשך אותה שנה, אשר נידונו באופן נרחב בעיתונות.²⁸ הרעיון הציוני, או הכמו-ציוני, לא נוצר עקב ההגירה; הוא היה קיים כבר קודם. גוסטב כהן, מנכבדי קהילת המבורג, סוחר, כתב כבר בפברואר 1891 חוברת בשם "שאלת היהודים והעתיד", שבה ההגירה מהווה רק מנוף להדגיש את הרעיון, שכדי לחלץ את היהודים מן השפל, כדי לגרום להם להערכה עצמית (Selbstachtung) יש לנקוט גישה לאומית, וזו תמצא לה את המרכז בארץ ישראל.²⁹ מבחינה מסוימת מתבשרת כאן הגישה התועלתנית, המשלבת את רעיון הלאומיות היהודית, המיישר את גב היהודי הכפוף בגרמניה, עם הגירה של יהודים מן המזרח – לא מגרמניה – למרכז לאומי בארץ ישראל. גוסטב כהן התפלמס עם מתנגדים – המעצמות לא יתנגדו, וגודלה הקטן של הארץ אינו מפריע, משום שגם בעבר הייתה היהדות מחולקת בעת ובעונה אחת בין הארץ ובין הגולה; זו הייתה עמדתו בראשית ההגירה המואצת. בסוף השנה, לאחר שחזה בורם ההגירה שעבר דרך המבורג עצמה, קיבל חיזוק לשיטתו. נמצאו לו היהודים שיקימו את הקולוניה בארץ ישראל ויחזקו את חוט השדרה היהודי. מתוך היכרות עם היהודים המזרחיים למד, שדווקא יהדות נרדפת זו יש לה גאווה וביטחון עצמי – כאלה החסרים כל כך ליהודי גרמניה. להם יש תכלית של קיום יהודי הנעדרת בקרב היהודים החיים בסימן הרפורמה. הקולוניזציה בארץ ישראל הייתה אפוא בעיני גוסטב כהן לאו דווקא פתרון הומניטרי לאחיו, אלא מכשיר לחיזוק התודעה היהודית של יהודי גרמניה, שלמענו אין צורך להגר אלא רק לעזור לאחרים לעשות כן.

מרוסיה על סיפון, אלא שהוא מלמד כנראה על מגמה מסוימת: הגירה לפלסטינה הייתה אכן מפלט ל"פחות כשירים" שבין המהגרים, שלא היו עוברים במסגרת של הוועדה המרכזית של יהודי גרמניה.

Was soll aus den russischen Juden werden, Berlin 1891 27

M. Bodenheimer, *Wohin mit den russischen Juden*, Hamburg 1891; Paul Dimidov 28

[Isaak Turov], *Wo hinaus*, Charlottenburg 1891; *AZJ*, 24.7.1891, 31.7.1891;

Selbstemancipation, 18.8.1891, 18.9.1891

כהן, עמ' 9, 18, 21 ואילך. 29

מרבית המתדיינים בשאלה זו היו מעשיים יותר: הם ביקשו לדעת אם אכן יש סיכוי להגירה לארץ ישראל, והאם לא ישובו משם המהגרים לאירופה. ברנרד טראובנברג חזר שוב ושוב על אזהרתו מפני אשליות בארץ ישראל, שמפני השלטון האבסולוטי שבה לא תוכל קהילה יהודית להתפתח ולחיות אחרת מברוסיה.³⁰ אמיל פרנצוז מנה, כאמור לעיל, את מגרעותיה של ארץ ישראל, ואפילו מי שקיבל את הרעיון הזכיר לבודנהיימר, כי סוריה בשום פנים אינה יכולה להיחשב נקייה מאנטישמיות, לפחות לא עבור מי ששנת 1840 זכורה לו.³¹ מול טענות אלה עמדו טענות המחייבים: אין לחשוש פן תכבוש רוסיה את תורכיה ותשים לאל את המאמץ המושקע בארץ ישראל, סבר וילי במבוס (Bambus). אולם הטענות אינן מדגישות את ערכה הייחודי של ארץ ישראל ליהודים, אלא את הערך הפרקטי והטקטי שלה. וילי במבוס חידד את טענתו בשאלה, "האם יכולים מנהיגינו להסתכן בגל נוסף של מהגרים השבים לאירופה כשם שהיה בשנת 1882? שהרי גל זה יהיה גדול פי כמה, כשם שההגירה מאירופה גדולה עתה פי כמה לעומת הגל של שנת 1882."³² לאמור: ארצות הברית אינה פתרון משום שהיהודים יחזרו ממנה לאירופה, לגרמניה. ואפילו בודנהיימר, כיצאו להגן על ההצעה שהציע בחוברתו, אומר שאין בכונתו להסיח את המתכוונים להגר לאמריקה מתכניתם ולהביאם לארץ ישראל, אלא רק להגדיל את העניין של יהודי גרמניה במפעל הארצישראלי. ארץ ישראל תקלוט יהודים מהגרים בלי להקיאם חזרה, וליהודי גרמניה יהיה אובייקט למימוש התודעה העצמית היהודית. גוסטב כהן, אשר חיזק בעקבות גל ההגירה את דעתו מראשית השנה על הצורך בקולוניזציה בארץ ישראל, אומר מבלי משים: ראו כמה יוצאת מגדרה אפילו גרמניה כשכבא ראש שבט מאפריקה לבקר בה, מחשש לנוק ומתקווה לתועלת שתצמח לה ממנו. "מה שונה יהיה התפקיד של יהדות עצמאית במזרח." אכן, יישוב עצמאי, מדינה יהודית שהוא מקווה לה, יעשו את היהודים להווייה אחרת, שתקרין על כל היהודים.³³ פתרון זה עדיף היה בעיניו ובעיני אחרים מהגירה שרק תייצא אנטישמיות גם למקומות שלא נפגעו ממנה עד כה, כמו ארצות הברית. ממילא, טען מוצקין בסקרו את האספה של ועדות ההצלה בברלין, מכוננת הייתה כל מדיניות ההצלה לפזר את היהודים בעולם בכמויות כה קטנות בכל אזור ואזור עד שתמנע התעוררות האנטישמיות. החשש מפני יצירת קיבוץ יהודי גדול במקום כלשהו, כיוצר אנטישמיות, הוא, לדעת מוצקין, ההסבר היסודי ביותר לכל מעשה ההגירה, ואת הפתרון הארצישראלי יש להבין מכיוון זה.³⁴ בקצרה, השימוש בארץ ישראל הוא אינסטרומנטלי ליהדות חסרת הביטחון, הגם שיש לראות גישה זו כיותר מ"ציונות

"Wohin", *AZJ*, 4.9.1891 30

AZJ, 24.7.1891, p. 350 31

"Wo hinaus", *ibid.*, 31.7.1891 32

כהן, עמ' 38. 33

Selbstemancipation, 2.11.1891 34

מתוך רחמים"³⁵

יהודי גרמניה לא היו כמובן, כולם או מרביתם, חסרי ביטחון. אלה שהיו בטוחים יותר או שסבורים היו שלא מארץ ישראל או מהמהגרים ישאבו ביטחון, הציעו מה שהציע הפרקליט מקובר (Makover) לאחיו ברוסיה: לימדו את מנהגי היהודי המודרני או האדם המודרני, בטלו את הנישואים המוקדמים, בטלו את החרד, עיזרו לעצמכם.³⁶ לו היה אפשר להסתפק במתן עצות מסוג זה, היה המאמץ לטפל במהגרים הבלתי רצויים נחסך כמובן. אלא שלא כך היו פני הדברים. מצד אחד, יהודי רוסיה לא פתחו במירוץ להתבוללות המונית. החברה הרוסית והמדיניות הרוסית לא הכשירו את הקרקע לפתרון מסוג זה. מן הצד האחר, יהדות גרמניה נאלצה להמשיך ולהתחבט בכיעיית האנטישמיות ובכיעיית הזהות היהודית גם שלא בהקשר להגירה מן המזרח. המפלגות האנטישמיות מחד והמפלגה הסוציאלי-דמוקרטית מאידך נמצאו בסימן עלייה וערערו את המסד הבורגני שהיה המקור לתקוות יהודי גרמניה. הלאומיות הגרמנית הליברלית נמצאה בנסיגה, וכך הפכו פעולות פילנטרופיות והתארגנויות מקומיות כגון ההתארגנות היהודית-לאומית בקלן לתשתית שעליה תוכל להיבנות הציונות הגרמנית, המוח המתכנן של הציונות המאורגנת בשלב הראשון, זה שלפני מלחמת העולם הראשונה. כאן טמון פרדוקס: המתנגדים הקולניים ביותר להצעת הפתרון הארצישראלי בשנת 1891, אפילו מן המחנה האורתודוקסי, טענו שפתרון זה הוא ביטוי של לאומיות יהודית הסותרת לנאמנות הלאומית הגרמנית.³⁷ לטענה זו, כפי שראינו, לא היה עדיין בסיס של ממש: אכן היה קשר בין פתרון זה לבין תודעה עצמית יהודית חדשה, אך דווקא מתוך ניסיון לבסס את הקיום הגרמני של יהודי ארץ זו ומתוך ניסיון לדחוק את ההגירה מגרמניה ואילך. והנה, הדינמיקה של הדיון הציבורי היא שיצרה בסופו של דבר את הקשר בין "ציונות מעשית" לבין תנועה לאומית יהודית של ממש בגרמניה. אם נעקוב אחר ההתארגנות הסטודנטיאליית המובילה מאגודת "קדימה" הווינאית (1882) אל "אגודת הסטודנטים היהודים" (1895), נגלה כיצד ארגון שמקורו ביהודי רוסיה מתגלגל לו לכלל גיבוש עמדה לאומית, יהודית, ציונית, בגרמניה ערב יצירת ההסתדרות הציונית. כך גם אם נעקוב אחר פעילותו של בודנהיימר מאז תגובתו הנזכרת להגירה של 1891 ועד לייסוד "חובבי ציון" ו"האיגוד הלאומי-יהודי" בקלן (1894) ומשם להתארגנות הציונית הממוסדת. אפשר לומר, לפיכך, כי כיעיית ההגירה של יהודי רוסיה, מתוך שהפיקה פתרון בדרך של הטיית זרם המהגרים אל מחוץ לגבולות אירופה, העלתה על הפרק באופן משמעותי גם את נושא ארץ ישראל עבור יהודי גרמניה. כך שימשה בסיס להתפתחות פחות צפויה, אם כי קשורה בחיפוש התודעה העצמית של יהודי גרמניה – לאומיות יהודית וציונות.

J. Reinharz, "East European Jews in the Weltanschauung of German Zionists 35

1882-1914", *Studies in Contemporary Jewry*, I, 1984, p. 58

"Die russischen Juden", *AZJ*, 25.9.1891, p. 458 36

השווה אליאב, עמ' 366-367. 37

